

Мамытова А.К.

**«ҮНЧӨЙРӨСҮ» ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН ТЕКСТТЕ
КОТОРУУДАГЫ ЫКМАЛАРЫ**

Мамытова А.К.

**ПОНЯТИЕ «ЗВУКОСРЕДА» И СПОСОБЫ ЕЕ
ПЕРЕВОДА В ТЕКСТЕ**

А.К. Mamytova

**THE CONCEPT OF «SOUND ENVIRONMENT» AND IT'S
METHODS OF TRANSLATION IN THE TEXT**

УДК: 81.1: 81.25

Бул макалада «үнчөйрөсү» термини жана анын текстте которуунун ыкмалары каралган. Үнчөйрөсү – бул табигый илимдерде жана үндү семантикалык изилдөөлөрдө үн аркылуу дүйнө кабылдоонун бир бөлүгү болуп саналат. Которуу ыкмаларына сапатына жана санына карай которуу кирсе, кээде сапаттык которууда түп нуска менен дал келбешти мүмкүн. Тексттерде гомогендүү жана гетерогендүү үнчөйрөлөрү деп бөлүп кароо дагы котормодо жеңилдиктерди жаратат. Гомогендүү үнчөйрөлөрү – бул текстте бирдей уңгулуу табыш тууранды этиштердин жыйындысы. Гетерогендүү үнчөйрөлөрү – бул текстте ар кандай уңгулуу табыш тууранды этиштердин жыйындысы. Бирок эң негизгиси, которуу процесинде элдин социологиялык, психикоакустикалык өзгөчөлүктөрүн, лингвистикалык, психикоакустикалык өзгөчөлүктөрүн, лингвистикалык маданиятын эске алуу менен, табыш тууранды этиштерди чыгарманын кооздочу бойоктору катары саналарын унутпашыбыз керек.

Негизги сөздөр: үнчөйрөсү, гетерогендүү, гомогендүү, табыш тууранды этиштер, дүйнөнү үндүк тил аркылуу кабылдоо, фоносфера, термин, психикоакустика, лингвистика, классификация.

Настоящая статья посвящается термину «звукосреда» и способы ее перевода. Звукосреда - это в естественных науках и семантических исследованиях языка является частью звуковой картины мира. Способы перевода делятся на два: количественный перевод и качественный перевод, иногда при использовании качественного способа, перевод не всегда совпадает с оригиналом. Разделение звукосреды на гомогенные и гетерогенные единицы, также создает легкость перевода. Гомогенная звукосреда – это совокупность глаголов звукоподражания с одинаковыми аффиксами. Гетерогенная звукосреда – это совокупность глаголов звукоподражания с разными аффиксами. Но, самое главное, в процессе перевода следует принимать во внимание социологические, психикоакустические, лингвокультурные особенности народа и иметь понимание, что глаголы звукообозначения являются яркими красками произведения.

Ключевые слова: звукосреда, гетерогенный, гомогенный, глаголы звукоподражания, звуковая языковая картина мира, фоносфера, термин, психикоакустика, лингвокультура, классификация.

This article is devoted to the term "sound environment" and the ways of its translation. Sound environment is in the natural sciences and semantic studies of language are part of the sound picture of the world. Methods of translation are divided into two: quantitative translation and qualitative translation, sometimes when using a qualitative method, the translation does not always coincide with the original. The division of the sound environment into homogeneous and heterogeneous units also creates simplicity of translation. Homogeneous sound environment is a set of onomatopoeia verbs with the same affixes. Heterogeneous sound environment is a set of onomatopoeia verbs with different affixes. But, the most important thing is in the process of translation should be taken into account the sociological, psychoacoustic, linguistic and cultural characteristics of the people and should be understood that the verbs of sound are bright colors of works.

Key words: the sound environment, homogeneous, heterogeneous, the sound imitative verbs, sound language picture of the world, phonosphere, term, psychoacoustics, linguoculture, classification.

Үнчөйрөсү менен дүйнөнү үндүк тил аркылуу кабылдоо синоним катары каралбайт. Дүйнөнү үндүк тил аркылуу кабылдоо түшүнүгүн негиздөө анын касиеттерин, маанилүүлүгүн түшүндүрүү менен гана чектелбейт. Изилдөөнүн милдеттерине ылайык үнчөйрөсү термини киргизилген. Биздин изилдөө ишибизде, үнсемантикасы дүйнөнү үндүк тил аркылуу кабылдоонун бир фрагменти катары түшүндүрүлөт. Ал эми акустикалык семантикалык адабияттык дүйнөнү үндүк тил аркылуу кабылдоо – бул адабияттык дүйнөнү үндүк тил аркылуу кабылдоонун фрагменти болуп саналып, үн семантикасынын каражаттары менен берилет. Биздин изилдөөлөрүбүздө субъективдик үндү кабыл алуунун компоненты гана каралбастан, адам баласынын кабыл алуусуна тиешелүү өзгөчө параметрлери бар реалдуу диапазондогу жана жаратылыштан чыккан үндөрдү кабыл алуудагы өзгөчөлүктөр каралган. Үнчөйрөсү менен дүйнөнү үндүн тил аркылуу кабылдоо окшоштуктарын жана айырмачылыктарын кароо үчүн объекттин өзүн гана карабастан аны сырткы дүйнө менен айкалыштырып

изилдөө талап кылынат. Дүйнөнү үндүк тил аркылуу кабылдоонун сырткы чөйрөсү катары үнчөйрөсүн карасак болот. Баарынан мурда бул терминди лингвистиканын ар кайсы аймактарында колдонууга мүмкүн экенин белгилей кетүү зарыл: үнчөйрөсү – табигый илимдерде жана үндү семантикалык изилдөөлөрдө, үн аркылуу дүйнө кабылдоо тил аркылуу дүйнө кабылдоонун бир бөлүгү катары когнитивдик лингвистикада да колдонулат. Бирок, алар бири-бири менен тыгыз байланышкан жана бири-бирине кошумча түшүнүктөр катары колдонсо болот. С.С. Шляхованын изилдөөлөрүнөн кийин, үнчөйрөсү түшүнүгүнө окшош фоносфера деген түшүнүгүн киргизген, ал «материалдык-мейкиндиктеги абстракттык деңгээлде гетерогендүү биологиялык (көп учурда адам баласынын аң-сезими жетпеген), техникалык жана маданий-семиотикалык (адам баласынын аң сезими жеткен) үн системасы катары караган» [5].

Фоносфера термини биосфера, ноосфера, социосфера терминдерине аналогия катары каралган анткени, тилинде жазылганына карабастан, сыноо объектинин (үн) мүнөзү, жаратылыш шарттары менен аныкталат. Башкача айтканда, фоносфера – бул тилде чагылдырылган табигый, чыныгы үн изилдөөнү сунуш кылат. С.С. Шляхова фоносферанын изилдөөдөгү ордун «биосферанын жана социосферанында чегинде» деп белгилеген: «ал болсо өз учурунда биосферанын деңгээлинде, ноосфера аркылуу семиосферанын бөлүгү болуп, көптөгөгөн үндүк коддорду пайда кылат (музыкалык, тилдик, биоакустикалык ж.б.)» [5]. Эгерде биз үндү изилдөө, чынында тил аркылуу изилдөөдөн башка жол болушу мүмкүн эмес экенин эске алып, үнчөйрөсү лингвофоносферанын чегинде гана кароого мүмкүн экенин тастыктап өтүү ашыкча эмес. Башкача айтканда, үнчөйрөсүн изилдөө (адамды курчап турган жана алар тааныган үндөрдүн топтому) лингвоферада (тилде) чагылдырылган. Үнчөйрөсүн лингвистика толугу менен чагылдырыла албайт: биринчиден, адам ар бир үндү жеткиликтүү деңгээлде баарын ажыратып биле албайт, ал өзүнүн угуусунун параметрлерине жеткиликтүү болгон үндөрдү гана тааныйт; экинчиден, адам үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон үндөр. Ал эми биздин изилдөө-лөрүбүз адам «уккан» гана үнчөйрөсүнүн бөлүктөрүн гана карай алат. Ал эми адам "укпаган", ошондой эле жарым-жартылай тилдин каражаттары аркылуу берилген же азыраак көлөмдө тилде үн багыттары чагылдырылган, адамга аз таанымал болгон үн аймактарынын бир идеясын түзө алабыз.

Ошол эле учурда үнчөйрөсүнүн феномени жана дүйнөнү тил аркылуу кабылдоодо бири-биринен абдан билинээрлик өзгөчөлүктөрдү көрсөк болот. Үнчөйрөсүнүн спецификалык касиеттери лингвистин

изилдөө компетенциясына кирбеши деле толук мүмкүн, бирок дүйнөнүн тил аркылуу таанууну лингвистика жана философия аныктайт: 1) көркөм сөз; 2) метафизикалык характер, онтологиялык; архаикалык, мифологиялык характер, дүйнө таануу. Ошондуктан, үнчөйрөсү менен дүйнөнү үн аркылуу кабылдоонун айырмачылыктары окшоштуктарына караганда көбүрөөк.

Дүйнөнү үн аркылуу кабылдоо дүйнөнү тил аркылуу кабылдоонун фрагменти катары каралат [3]; жана бул дүйнөнү тил аркылуу кабылдоо сыяктуу антропоборбордуу (адам) болуп саналат. Үнчөйрөсү - бул адамды курчап турган тыбыштардын жыйындысы жана алар адам тарабынан кабылдоосуна көз каранды эмес, башкача айтканда адам кандайдыр бир үндү түшүнбөгөнүнө карабайт. Адам баласы кандайдыр бир башка себептер менен аны курчап турган тыбыштардын башаламандыгынан улам акустикалык үн параметрлерине ылайык же угуусуна жеткиликтүү болгон гана үндү уга алат (мисалы, катуу ызы-чуу). "Угулуунун" үн чогултуу субъектилеринин артыкчылыктарын чагылдырган модел түрүндө берилет. Бул модел, тилдик чындыктардын негизинде аныкталышы мүмкүн, анткени, чындыгында маанилүү аспектилер тилде чагылдырылат. "Аң - сезим жөн эле чындыкты курчап турган каймана маанидеги каражаттардын жардамы менен көчүрмөсү эле эмес, субъектиге маанилүү болгон өзгөчөлүктөрдү жана касиеттерди чыныгы идеалдуу, жалпыланган моделдерге салып турат" [4]. Адамды курчап турган тыбыштардын жыйындысы жана алардын тилде чагылдырылышы мейкиндикти концептуализациялоодо жана систематизациялоодо негизги ыкмалардын бири болуп эсептелет, ошондуктан дүйнөнү тил аркылуу кабылдоонун фрагменти катары карасак болот. Дүйнөнү үн аркылуу таануу жана үнчөйрөсү жалпы түшүнүккө ээ, бирок бирдей эмес. Дүйнөнү үн аркылуу кабылдоо - бул дүйнөнү тил аркылуу кабылдоо гана эмес, бир эле учурда үн чөйрөсү дагы болот башкача айтканда, тилде чагылдырылган чындыктын фрагменти. Ошол эле учурда, дүйнөнү үн аркылуу кабылдоо - курчап турган чындыктагы маанилүү үндөрдүн тандалган гана жыйындысы эмес, ошону менен бирге берилген үндөрдүн субъективдүү мүнөздөмөлөрү жана алардын семиотизациясы болуп саналат. Үнчөйрөсү жана дүйнөнү тил аркылуу кабылдоонун байланышын, фоносемантикалык адабий үн аркылуу дүйнө таануу үнчөйрөсүнүн фрагменти, адабий үн аркылуу дүйнө кабылдоо жана фоносемантикалык дүйнө таануу болуп саналат.

Албетте, биз адабият дүйнөсү аркылуу үнчөйрөсү жөнүндө кеп кылып атканда сөздөрдүн салыштырмалуу маанилерин жана нормадан четтеп кетүүлөр

менен мүнөздөлөт экенин унутпашыбыз керек. Ошентсе да, сөздөрдүн салыштырмалуу маанилерин колдонуу күнүмдүк турмушубуз да деле кездешет.

Роман-беттеринде, кыска окуяларда, ыр түрмөктөрүндө үнчөйрөсүнө тике дагы, кыйыр дагы маанилеринде да колдонулат. Ал сөздөрдүн салыштырмалуу пайдалануу учурлары ар кандай болот. Мисалы, С. Эралиев көбүнчө аларга абдан кооз жана жекелештирилген жолун түзүүгө мүмкүнчүлүк берген жана бул толугу менен ономотопеяга тиешелүү.

- *Жаңырып* үнү келет кулагыма сагындым, жетсем эски булагыма!

Жылаажын күүсүн тыңшап- ырахаттуу,

Жатчу элек оонап жашыл тулаңыңа (Эралиев С.)

Жогорудагы мисалда «жаңырып» табыш тууранды этиши эки синтаксистик функцияга ээ. Биринчиси, «кантип?» бышыктооч болсо, ошол эле учурда «эмне болуп?» этиштин функциясын аткарган ономотопея колдонулган. Ал эми кийинки саптарында, «жылаажын күүсү» «кандай?» деген суроого жооп берип сүйлөмдө бышыктоочтун функциясын аткарат да, окурманга комуздан акырын, термелип, жанга жагымдуу комуздан чыккан үнгө салыштырылган. Ономотопея кандай гана функцияны аткарбасын, бул табыш тууранды этиш бизге чыгармабыз жандуу, образдуу, кызыктуу болуусуна жардам берет. Бул сүйлөмдөрдө сөздөрдүн семантикалык жана синтаксистик шайкеш келүүсү басымдуу болуп саналат. Адам баласынын ар кандай кубулуштарды кабылдоосу жана аларды чыгармаларында сөздөрдүн тике жана кыйыр маанилеринде же болбосо салыштырмалуу манилеринде колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Ар бир котормочунун алдында текстти окуганда, кантип же кандай которсом деген дилемма пайла болушу мүмкүн. Бир нече чыгармалардагы үнчөйрөсүн талдап чыгуу менен, аларды которуунун ыкмаларын 2 топко бөлсө болот:

1) сапаттык белгилерине карай которуунун ыкмасы;

2) сандык белгилерине карай которуунун ыкмасы.

Үнчөйрөсүн сапаттык белгилерине карай которуунун ыкмасына төмөнкүлөрдү кошсок болот:

а) Котормодогу үндүк жандуулугу түп нуска менен дал келбестиги:

- «By Jove! old J's gone in», I heard Harris say as I came blowing to the surface. «I didn't he'd have the pluck to do it. Did you?» Is it all right? sung out George. "Lovely," I spluttered back. (Horsburgh N.)

- «Ту-уй ата! Эй Жей ушундай нерсеге бардыңбы! – деп Харрини бакырганы суудан чыгаарым менен кулагыма угулду. «Оо! Мен ойлогон эмес элем сенин эркиң жетет деп, а сен болсо?» - «Анан, кандай

экен ал жакта?» - деп Жорж бакырды. - «Абдан сонун!» - деп мукактана жооп бердим.

Келтирилген мисалда табыш тууранды этиштин түп нускасы котормосу менен даана дал келбөөсү. Котормочу табыш тууранды этиш *to say* – айтуу, сүйлөө деген табыш тууранды этишин, *бакырды* деп которсо, *sing out* кыйкырды этиши менен которгон. Бул эки этиш үндү сүрөттөө деңгээлинде кандайдыр бир жакындыктарга ээ. Ал эми котормочу экинчи табыш тууранды этишти *splutter* - балдырайт, түшүнүксүз сүйлөө деген маанини берген этиштин ордуна, тамагы ооруп турган убакты сүрөттөгөн, *кырылдап* деген табыш тууранды этиши менен которгон.

б) Гомогендүү ономат гетерогендүү үнчөйрөсү менен которулган;

- Mr. Wigg began to *chuckle* at that, but he caught sight of Mary Poppins's face and stopped the *chuckle* and continued. (Travers P.L.)

Мистер Виг *кыткылыктан жиберди*, бир паста Мэри Поппинстин жүзүн көргөндө, ал *кулкүсүн* токтотуп анан сөзүн улантты.

- Мен өз көзүм менен көрдүм, баарыбызды айдап келди да көрсөттү. Атам болсо *кыйкырып* атты, сөгүнүп атты... «Иттин гана балдары бул нерселеринер үчүн жооп бересиңер! Бир көзүнөрдөн жаш, бир көзүнөрдөн кан алабыз» - деп *кыйкырды*.

I saw it myself. The Germans made us all come and look. My father *yelled* and swore at them. "You'll suffer for this, you scoundrels! You'll weep tears of blood for this!" he *told* them. (Polevoi B.)

Берилген мисалдардан көргөндөй табунчөйрөсүн которгондо котормочу үнгүсү бир мүчөлөрдү колдонгон эмес. Биринчи мисалда *to chuckle* – *кытлык-тоо* деп сүйлөмдүн башында которсо, экинчи бөлүгүндө *кулүү* деп которгон. Ал эми экинчи сүйлөмдө кыйкыруу табыш тууранды этиши сүйлөмдүн башында *to yell* (кыйкыруу, бакыруу, өкүрүү, кокуйлоо) менен которулса, экинчиси *to tell* (сүйлөө) деп которулган.

с) Гетерогендүү ономат гомогендүү үнчөйрөсү менен которулган:

- Aren't you - you - going to get it out?" said George between his *shrieks*. But could not answer him at all for a while. I was *laughing* so, but at last, between my peals I managed to jerk out. (Horsburgh N.)

- «Эмне болду... Эмнеге сен ага жардам бербей жатасың?» - Жорж *каткырып* атып *сурады*. А мен ушундай *каткырдым*, биринчи бир да сөз айта албай, андан соң өзүмө келип сүйлөй баштадым.

Берилген мисалдарда, *to shriek* (кыйкыруу), *to laugh* (кулүү) табыш тууранды этиштери *каткыруу* деп которулган.

d) гомогендүү үнчөйрөсү гомогендүү үнчөйрөсү менен которулган:

- *Ыйлап атам.* Анан *ыйлайт* да. Арык, ал кандай арык карасаң! (Касымбеков Т.)
- He's *crying*. He is really *crying*. And skinny! Look how skinny hies!»

e) гетерогендүү ономат гетерогендүү ономат менен которулган:

- Going to clear up think? We *shout* cheerily as we pass.» Well, no, sir, I'm afraid it's settled down for the days,» he replies, shaking his head. «Stupid and fool we *mutter*, «what's he know about it?» (Horsburgh N.)

• «Сиз кандай ойлоп атасыз, - түшүндүрүңүзчү?» - тең келе калаарыбыз менен ага *кыйкырдык*. «Андай деле эмес сэр, балким ал күн мурун даярданып алган чыгаар, - башын чайкап жооп берди. «Карган эшек!» - *деп күбүрөнүп алдык*. - «Бул эмнени билмек эле?»»

Сандык белгилерине карай үнчөйрөсүн которуу ыкмаларына төмөнкүлөрдү киргизсек болот:

a) Табыш тууранды этиш бир тилден экинчи тилге которулганда табыш тууранды этиш катары которулат:

- Бут астымда жалбырактар *шуудуран*, Аянычтуу, муңдуу сезим туудурат.
- And as they *rustle* at my feet, I ponder why is time so fleet. (Асаналиев М.)

Берилген мисалдарда котормочулар табыш тууранды этиштердин саны канча болсо ошончо сандагы табыш тууранды этиш менен которушкан.

b) эки курамдуу (жөнөкөй) үнчөйрөсү экинчи бир тилге бир курамдуу гана үнчөйрөсү менен которулган:

- Alice was sorry for this, as she wanted to hear the news too. However, «instead of *whispering*, he simply *shouted* as loud as he could, «They're at it again!» (Carol L.)

• Алиса капаланды – ага деле шаарда эмне болуп жатканы кызык эле. Бирок ал Хандын кулагына *бакырды*: - «Алар өзүнүкүн баштады!»

c) Которуу процессинде үнчөйрөсүнүн саны кыскартылынган:

- They *laughed* and they *laughed*. They shut their mouths tight to prevent the *laughter* escaping but that didn't do any good. And presently they were rolling over and over on the floor, *sguelling* and *shrieking with laughter*. (Horsburgh N.)

• Алар *каткырды*. Анан кандай! Балдар силер жөн эле оозуңарды бекем жапкансыңар күлкүңөрдү

чыгарбайлы деп. Бул аларга жардам берген жок го. Мына сага, балдар жерге оонап, боорлору эзилгичекти *каткырышты*.

d) Которуу процессинде берилген үнчөйрөсүнүн саны көбөйтүлгөн учур:

- And George *laughed* - one of those irritating, senseless, *crack-jawed laughs* of his. They do make me so wild. (Jerome K. Jerome)

• Жорж *жиндидей күлкүсү менен каткыра берди, каткыра берди*, башкача айтканда анын *күлкүсүндө* *обу жоктук, акылсыздык жана тажаткан үн бар эле*. Алар экөө тең менин жинимди келтиришет.

Жыйынтыктап айтканда, XIX-XX башынан бери эле табыш тууранды лексикага арналган терминдер ондоп саналат. Ал эми, кыргыз тил илими изилдөөлөрүндө «табыш тууранды сөздөр» деп гана чектелип белгиленип калган. Биз билгендей, бул сөздөр табышты гана имитация кылбастан, адамдын психикоакустикалык, психикосоциалдык, кулк-мүнөзүнөн, салт-санаасынан, лингвомаданиятынан жана дүйнө таануусунан көз каранды. Ошондуктан табыш тууранды сөз деп эле белгилеп койгон жетишсиз деп эсептеп, «үнчөйрөсү» деген терминди киргиздик.

Ошону менен бирге, чыгармада үндү которуу изденүүнү, жандуулукту жана кооздукту талап кылат. Котормочу чыгармада келтирилген үнчөйрөсүн которууда жогоруда берилген эки негизги ыкманы колдонуу менен кесипкөй котормону берсе болот. Бирок эң негизгиси, которуу процессинде элдин социологиялык, психикоакустикалык өзгөчөлүктөрүн, лингвомаданиятын эске алуу менен, табыш тууранды этиштерди чыгарманын кооздочу бойоктору катары саналарын жана кылдат мамиле талап кылына арын унутпашыбыз керек.

Адабияттар:

1. Бешкемпирова А.И. Тууранды сөздөрдүн түркологияда изилдениши. / Известия вузов Кыргызстана, №2, 2016. - С. 184-186
2. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. / Л.М. Васильев. - М.: Высшая школа, 1981. - 184 с. - С.63-66.
3. Вершинина А.Г. Экспликация фоносферы в русской фоносемантической картине мира \ А.Г. Вершинина, дисс. на соис.уч. степени. - Пермь, 2013. - 224с
4. Казарин Ю. В. Проблемы фоносемантики поэтического текста: учеб.пособие / Ю.В. Казарин. - Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 2000. - 171 с.
5. Шляхова С.С. Фоносемантическая Вселенная / С.С. Шляхова // Известия Уральского государственного университета. Гуманитарные науки. - Вып. 11. 2006. - №41. - С. 152-163.